

**CZY RZECZYWIŚCIE SZATA NIE ZDOBI CZŁOWIEKA?
PRZEJAWY MODY CELTYCKIEJ W ELEMENTACH STROJU KOBIECEGO
NA ZIEMIACH POLSKICH W I W. P.N.E.**

Anna Stopczyk, anneofgreenlodz@gmail.com
Uniwersytet Łódzki
ul. Narutowicza 65, 90-131 Łódź

ABSTRAKT

Celem niniejszej pracy jest omówienie wybranych zabytków archeologicznych stanowiących ozdoby i elementy stroju kobiecego z terenów Polski w I w. p.n.e., które stylistycznie nawiązują do zabytków kultury lateńskiej. Rozpatrywane ozdoby i elementy stroju pochodzą z grobów kobiecych odnotowanych na stanowiskach kultur przeworskiej i oksywskiej. W niniejszej pracy podjęta została próba interpretacji analizowanych zabytków oraz zobrazowano kontekst ich występowania. Rozważania zawarte w artykule są przyczynkiem do badań nad znaczeniem złożonych oddziaływań kultury lateńskiej na ziemiach polskich w młodszym okresie przedrzymskim.

Słowa kluczowe: archeologia, kultura lateńska, ozdoby, elementy stroju, kultura przeworska, kultura oksywska.

Clothes do not make the man? Celtic influences in women's fashion in the 1st. century BC in Poland

ABSTRACT

The aim of the article is to present and discuss the La Tène culture influences on the women's dress accessories and jewellery in the 1st. century BC in Poland. The presented women's dress accessories and jewelry comes from the women's graves of the Przeworsk - and Oksywie cultures. In the synthesis it will be possible to make some interpretations about significance of selected archaeological materials, especially in the context of local cultures. The outcome of the research will shed light on the so called latinisation of the Polish territories.

Key words: archeology, La Tène culture, decorations, women's dress accessories and jewelry, Przeworsk culture, Oksywie culture, Late Pre-Roman Period.

„Galia jako całość dzieli się na trzy części. Jedną z nich zamieszkuje Belgowie, drugą Akwitaniowie, a trzecią plemiona, które we własnym języku noszą nazwę Celtów, w naszym Gallów”¹. Jest to zdanie rozpoczynające *Wojnę Galijską* napisaną przez Juliusza Cezara. Te znamienite sprawozdania o charakterze pamiętnikarskim, które zachowały się do naszych czasów, są najpełniejszym źródłem naszej wiedzy o plemionach celtyckich, przede wszystkim na terenach późniejszej rzymskiej Galii. Jednakże nie jest to jedyne dzieło dotyczące Celtów w Europie.

Najstarsze wzmianki mówiące o plemionach celtyckich pojawiają się już u schyłku VI w. p.n.e. u Hekatajosa, greckiego geografą oraz historyka z Miletu. Informuje on nas, że grecka kolonia Massalia (Marsylia), założona ok. 600 r. p.n.e. znajdowała się w kraju Ligurów, natomiast Celtowie zamieszkiwali ziemie nieopodal². Dalsze informacje dotyczące obszarów zamieszkałych przez plemiona celtyckie, zawdzięczamy dziełom autorstwa m.in. Herodota z Halikarnasu (początek V w. p.n.e.), Arystotelesa (384 p.n.e.-322 p.n.e.), Pyteasa z Massalii (320 p.n.e.-310 p.n.e.), Polibiusza (ok. 204 p.n.e.-122 p.n.e.), Tytusa Liwiusza (59 p.n.e.-17 n.e.) czy Pauzania (koniec II w. n.e.). Godnym uwagi jest także poemat autorstwa Rufusa Festusa Awienusa *Ora maritima* napisany pod koniec IV w. n.e. Poeta w cytowanym powyżej dziele przytacza niezachowane do naszych czasów źródła pochodzące nawet z VI w. p.n.e.³

Oprócz terenów dzisiejszej Francji, Celtowie zamieszkiwali znaczną część Europy Zachodniej (obecną Austrię, Niemcy, Szwajcarię, później Hiszpanię oraz wyspy Brytyjskie), zasiedlili również część Europy Środkowej (Czechy, Słowację,

1 G. J. Cezar, *Wojna galijska*, T.1, Wrocław 1978.

2 B. Cunliffe, *Starożytni Celtowie*, Warszawa 2003, s. 15.

3 Tamże, s. 15.

Węgry, sięgając Śląska i Małopolski) oraz Europę Południową (Płw. Bałkański)⁴.

W V w. p.n.e., na terenach środkowej i północnej Francji, południowych Niemiec oraz Czech, w środowisku ówczesnej arystokracji plemiennej, zaczął wykształcać się nowy styl, określany terminem wczesnolateński. Przymiotnik „lateński” pochodzi od szwajcarskiego stanowiska w miejscowości La Tène. Tym terminem określa się również trwającą przez ostatnich pięć stuleci kulturę archeologiczną, której nosicielami byli między innymi Celtowie i która wraz z ich wędrownkami rozprzestrzeniła się na znacznych obszarach Europy środkowej⁵.

Cywilizacja celtycka była niezwykle interesująca dla społeczeństw ówczesnej Europy. Umiejętności produkcji szkła, żelaza czy naczyń toczonych na kole, a także oryginalna sztuka posługująca się motywami roślinnymi, geometrycznymi lub plastycznymi, były elementami, które wpływały na atrakcyjność omawianej cywilizacji. Intensywne czerpanie z nowych wzorców doprowadziło do radykalnej zmiany obrazu kulturowego ziem ościennych. Przemiany te były na tyle rozległe, że objęły między innymi struktury społeczne czy wierzenia, czego wyrazem były zmiany w obrządku pogrzebowym. W wyniku silnych wpływów powstały - między innymi - na ziemiach polskich, nowe jednostki kulturowe - kultura przeworska i kultura oksywska⁶.

W efekcie oddziaływań lateńskich na terenach na północ od Karpat, dochodzi do ujednoczenia szeregu form zabytków, w tym elementów stroju kobiecego. Owa homogeniczność wiązała się ze wspólną genezą przekształceń starszego podłoża kulturowego, sięgającego epoki żelaza. Unifikacja obejmowała nie tylko formy zabytków i zestawów przedmiotów, ale także daleko idącą synchronizację rytmu zmian form. W obrębie omawianego ujednoczenia znalazły się również wierzenia, których odbicie znajdujemy w rytuałach pogrzebowych, czy też modele gospodarczo-społeczne. W związku ze wspomnianymi modelami, dużą rolę odgrywało rozpowszechnienie produkcji żelaza w całej omawianej strefie, a co za tym stoi - rozkwit kowalstwa. Zmiany, będące wynikiem wpływów kultury lateńskiej dotknęły również zwyczajów pogrzebowych oraz upowszechnienia się znacznie okazalszego modelu wyposażenia grobowego, w którego skład, prócz ozdób i części stroju wchodziły narzędzia i broń. Pojawiający się u plemion celtyckich zwyczaj intencjonalnego niszczenia darów grobowych, szczególnie militariów, znalazł odzwierciedlenie w omawianej strefie. Jednak pojawiające się bariery w postaci niedostatecznie rozwiniętych miejscowych struktur społecznych, nie pozwalały na korzystanie w pełni z wpływów kultury lateńskiej. Dlatego też mieszkańcy tych obszarów nie zaczęli np. produkować naczyń przy użyciu koła gamcarskiego, nie wytwarzali szkła, nie rozwijało się też miejscowe mennictwo i nie budowano osiedli w typie oppidów⁷.

Zarówno kulturę przeworską, jak i kulturę oksywską możemy śmiało określić jako zlatenizowane jednostki kulturowe nieceltyckiej Europy⁸. Kultura przeworska czerpała inspirację od Celtów z ziem polskich, których obecność odnotowujemy już od około V/IV w. p.n.e. Osadnictwo celtyckie ze Śląska oraz z Małopolski związane jest przede wszystkim z lateńską ludnością zamieszkującą Morawy i Czechy. Natomiast na tereny kultury oksywskiej impulsy lateńskie docierały pośrednio poprzez jastorfski krąg kulturowy obejmujący Niemcy oraz tereny basenu Morza Bałtyckiego, a także wspomnianą kulturę przeworską⁹. Podstawą dla zawartych w niniejszej pracy spostrzeżeń, będą ozdoby i elementy stroju stanowiące wyposażenie grobów kobiecych z I w. p.n.e., które są powszechnie łączone z kulturami przeworską i oksywską. Niektóre z omawianych zabytków, jak np. szklane paciorki bezsprzecznie należy traktować jako importy z obszarów kultury lateńskiej. Natomiast inne spośród wybranych przeze mnie zabytków, jak np. niektóre fibule miseczkowate, prawdopodobnie są naśladownictwami wyrobów lateńskich¹⁰.

Objektem moich rozważań będą fibule typu Nauheim¹¹ oraz fibule miseczkowate¹² tj. przedmioty, których podstawowa funkcja polega na spinaniu szaty damskiej lub męskiej na zasadzie działania agrałki. Powyższe zabytki należą do zbioru importów lateńskich¹³. Zapinki typu Nauheim charakteryzują się przede wszystkim taśmowatym, zwięzającym

4 K. Czamecka, *O kulturze celtyckiej*, www.pma.pl/archiwa/celtowie/celt-kultur.htm, 14.12.2013.

5 P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, Kraków 1998, s. 196.

6 K. Czamecka, *O kulturze celtyckiej*, dz. cyt.

7 P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski, dz. cyt., s. 213.

8 T. Dąbrowska, Z. Woźniak, *Problem genezy kultur przeworskiej i oksywskiej*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian*, Kraków 2005, s. 87.

9 Tamże, s. 94.

10 P. Harasim, *Problematyka importowanych fibul proveniencji lateńskiej w kulturze oksywskiej*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksywską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk 2011, s. 230-231.

11 Ryc. 1:1, T. Dąbrowska, *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 2008, T. VII, s. 240, tab. VIII:1.

12 Ryc. 1:2, Tamże, s. 240, tab. VIII:2.

13 Tamże, s. 28.

się ku nóżce kabłąkiem o słabym wysklepieniu¹⁴. Niejednokrotnie kabłąk tych okazów był zdobiony ornamentem rytym, bądź punktowym. Omawiane egzemplarze rozprzestrzeniają się na różnych terenach objętych osadnictwem celtyckim, jednakże żelazne okazy są charakterystyczne dla czesko-morawskiego osadnictwa kultury lateńskiej. Natomiast fibule miseczkowate – bo taką nazwą przyjęto nazywać omawiane zabytki w związku z charakterystycznym ukształtowaniem główki – podobnie jak pokrewne im zapinki typu Nauheim - także występują na rozległych terenach kultury lateńskiej¹⁵. Żelazne egzemplarze charakterystyczne są dla osadnictwa celtyckiego z Czech i Moraw; najliczniejsza seria tych zapinek pochodzi z czeskiego oppidum w Stradonicach¹⁶. Zarówno na terenie kultury lateńskiej, jak i obszarach zajętych przez ludność kultur przeworskiej i oksywskiej¹⁷ obydwie formy fibul uznane są za element stroju kobiecego¹⁸. Takie zjawisko dowodzi przejścia przez ówczesne mieszkanki terenów Polski lateńskiego modelu stroju. W starszej literaturze zapinki miseczkowate uznawane były za importy. Natomiast wyniki najnowszych badań wykazały możliwość naśladownictwa tych fibul w środowisku kultury przeworskiej i oksywskiej¹⁹. Jest to kolejna przesłanka dla uznania atrakcyjności kobiecych elementów stroju w lokalnych społecznościach, zamieszkałych w dorzeczu Odry i Wisły.

Grupą zabytków podatną na wpływy kultury lateńskiej wydają się bransolety. Egzemplarze z terenów kultury przeworskiej są nieliczne i wykonane głównie z żelaza. Są to ozdoby wytworzone ze sztabki o pojedynczych obręczach jednego kształtu²⁰ lub pośrodku rozszerzanych²¹, nieraz o zachodzących na siebie końcach²². Analogie dla okazów o poszerzonej, zdobionej pośrodku obręczy²³ oraz zoomorficznych zakończeniach pochodzą z Południa, z terenów zajętych przez wschodnich Celtów i Geto-Daków, a zwłaszcza z kultury Poienești-Lukaševka, która czerpała liczne wzorce od swoich południowych sąsiadów²⁴. Stylizowane zoomorficzne zakończenia spotyka się sporadycznie i na innych terenach, także na innego rodzaju ozdobach pochodzących z młodszego okresu przedrzymskiego np. w Skandynawii²⁵. Profilowanie zakończeń, jak i zawijanie końców wokół siebie jest charakterystyczne dla bransolet występujących w kulturze lateńskiej²⁶. Reasumując: wśród bransolet występujących w kulturze przeworskiej przeważają formy związane z południowo-wschodnim kręgiem kultury lateńskiej, kręgiem geto-dackim i kulturą Poienești-Lukaševka, która niejednokrotnie przetwarza te wzorce. Południowe i południowo-wschodnie powiązania są widoczne w ornamentyce, w ogólnym kształcie bransolet oraz w sposobie ich wykonania²⁷. Przetwarzanie tychże wzorców w kulturze przeworskiej dowodzi ogromnej atrakcyjności kanonów lateńskich wśród biżuterii noszonej przez ówczesne kobiety.

Za zabytki o proveniencji lateńskiej możemy uznać szklane paciorki. W związku z preferowanym przez obie kultury obrzędkiem ciałałnym, paciorki zachowują się niekiedy jedynie w formie przepalonych, niekształtnych bryłek. Najbardziej charakterystycznymi ozdobami tej kategorii zabytków z ziem polskich są tzw. paciory pierścieniowate²⁸. W zespołach kultury oksywskiej i przeworskiej najczęściej występują okazy grup 21, 23 i 25 według T. E. Haevernick²⁹. Paciory grupy 21 charakteryzują się prostym, D-kształtnym profilem pierścienia oraz jednobarwnością szkła³⁰. Zdecydowanie bardziej różnorodnym ornamentem charakteryzują się paciory grupy 23, bowiem ich zdobienie złożone jest z jasnych nitek wtopionych w szkło odmiennego koloru³¹. Ostatnia, 25 grupę paciorków reprezentują okazy zdobione siatkowanym wzorem odróżniającym się barwą od koloru paciorka³². Wszystkie omówione grupy są powszechnie spotykane na

14 J. Werner, *Die Nauheimer Fibel*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 1955, T. II, s. 170.

15 J. Kostrzewski, *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit*, T. I-II, Leipzig-Würzburg 1919, s. 31.

16 S. Rieckhoff, *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern*, Trier 1995, s. 115.

17 Mapa 1, P. Harasim, *Problematyka importowanych fibul...*, dz. cyt., s. 243, mapa 1; s. 244, mapa 2.

18 K. Godłowski, *Okres lateński w Europie*, Kraków 1977, s. 60.

19 P. Harasim, dz. cyt., s. 230-231.

20 Ryc. 2:3, T. Dąbrowska, *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywskiej*, [w:] C. von Camp-Bornheim, J. Ilkjaer, A. Kokowski (red.), *Europa Barbarica. Czwierć wieku archeologii w Mastomęczu*. „Monumenta Studia Gothica” 2005, nr 4, s. 81, ryc. 1j.

21 Ryc. 2:1,2, Tamże, s. 81, ryc. 1:d,f.

22 Ryc. 2:1,2, T. Dąbrowska, *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego...*, dz. cyt., s. 81, ryc. 1:d,f.

23 Ryc. 2:4,5, Tamże, s. 84, ryc. 3:a,d.

24 T. Dąbrowska, *Młodszy okres przedrzymski...*, dz. cyt., s. 34.

25 T. Dąbrowska, *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego...*, dz. cyt., s. 83.

26 Tamże, s. 85.

27 Tamże, s. 85.

28 Ryc. 3:9, M. Pietrzak, *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wpływów rzymskich*, Gdańsk 1987, s. 170, tab. LXIV:p.

29 Mapa 2, M. Karwowski, *Keltische Glasfunde im polnischen Gebiet*, „Przegląd Archeologiczny”, T. XLV, s. 36, mapa 1.

30 T. E. Haevernick, *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn 1960, s. 68.

31 Tamże, s. 69-70.

32 Tamże, s. 71.

stanowiskach kultury lateńskiej w Europie środkowej i zachodniej, przede wszystkim na terenach Czech i Moraw, Austrii, Niemiec, Szwajcarii i Francji³³. Ich produkcja odbywała się w celtyckich warsztatach szklarskich ulokowanych na oppidach, m. in. w niemieckim Manchingu lub czeskich Lovosicach i Stradonicach³⁴. Szklane paciorki powszechnie uważa się za element kobiecej kolii, co poświadczają nam rzadkie groby szkieletowe, w których możemy niekiedy odtworzyć układ paciorków i ewentualnych zawieszek³⁵. W moim mniemaniu należy wziąć pod uwagę, iż kolie najprawdopodobniej były w całości importowane z terenów kultury lateńskiej. Mogłoby to dowodzić niezwyklej atrakcyjności kanonów mody panującej wśród plemion celtyckich.

Innym elementem kolii były najprawdopodobniej ozdoby w stylu tzw. *Knotenringe*, czyli koliste, metalowe przedmioty kilkucentymetrowej średnicy, zdobione na obwodzie regularnie rozmieszczonymi guzkami³⁶. Przesłanką dla takiej interpretacji jest wystąpienie tego typu zabytku (wraz ze szklanymi paciorkami) w grobach kobiecych³⁷. Niejednokrotnie na *knotenringach* zachowane jest stopione szkło z paciorków³⁸. Niemniej jednak nie możemy wykluczyć, iż omawiane zabytki mogły stanowić aplikacje przyszywane bezpośrednio do stroju. Ozdoby *Knotenringe* są najprawdopodobniej kolejnym importem ze świata celtyckiego.

Przesłanką dla zjawiska modyfikacji wzorców lateńskich może być tzw. kłamra pierścieniowata z Rumi, gr. 42³⁹. W kulturze lateńskiej tego typu kłamry wraz z trzema kółkami stanowiły garnitur pasa wojownika⁴⁰, do którego przytroczona była metalowa pochwa wraz z mieczem⁴¹. Jednak w omawianym przypadku, interesujący nas zabytek wystąpił ewidentnie w grobie kobiecym, wyposażonym między innymi w taśmowatą kłamrę do pasa lokalnej produkcji. Jest wysoce prawdopodobne, iż strój kobiety pochowanej w grobie 42 z Rumi, złożony był z dwóch pasów, z których jeden stosował zapięcie charakterystyczne dla pasów wojowników celtyckich. Ten ciekawy przykład adaptacji elementów pasa wywodzących się z tradycji lateńskiej, może świadczyć o przetworzeniu wzorca celtyckiego i zastosowaniu z własnymi przekonaniami estetycznymi.

Oddziaływania kultury lateńskiej na terenie Europy Środkowej i Północnej pozostają jednym z kluczowych zagadnień archeologii. Recepta osiągnięć i wpływów celtyckich w różnych dziedzinach kultury świadczy o znacznej ich atrakcyjności wśród społeczności lokalnych kultur archeologicznych. Omówione elementy stroju kobiecego, wystąpiły w grobach o ponad przeciętnym modelu wyposażenia. Na podstawie kryteriów wydzielonych przez Katarzynę Czamecką w *Strukturach społecznych ludności kultury przeworskiej*⁴², omawiane groby należy uznać za bogate. Możemy zatem przyjąć, że kobiety pochodzące z elit chętnie powielały modowe wzory od swoich dalekich sąsiadek. Obok atrakcyjności surowców – wielobarwnego szkła, wzornictwa – bransolet, czy kształtu – *Knotenringe*, nie można było przejść obojętnie. Taki strój zapewne wręcz emanował bogactwem i wyróżniał się z pośród innych, co z kolei wiązało się z reprezentowaniem wysokich struktur społecznych. Jednak moda ma to do siebie, że mija i tak było tym razem. Po podbiciu Galii przez Cezara oraz ekspansji germańskiej celtyckie kanony mody wraz z całą kulturą lateńską odchodziły w niepamięć.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Gajusz Juliusz Cezar, *Wojna galijska*, Wrocław 1978.
 - [2] Bokinić E., *Podwiesik, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*, „Monumenta Archaeologica Barbarica” 2005, nr XI.
 - [3] Cofta-Broniewska A., Bednarczyk J., *Miejsce obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu*, st. 58, „Studia i Materiały do Dziejów Kujaw” 1998, T. IX.
 - [4] Cunliffe B., *Starożytni Celtowie*, Warszawa 2003.
 - [5] Czamecka K., *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa 1990.
 - [6] Dąbrowska T., *Bransolety z młodszego okresu przedrzymskiego w kulturach przeworskiej i oksywiejskiej*, [w:] C. von Carnap-Bornheim, J. Ilkjaer, A. Kokowski (red.), *Europa Barbarica. Czwierć wieku archeologii w Masłomęczu*, „Monumenta Studia Gothica” 2005, nr 4.
-
- 33 H. Wagner, *Glasschmuck der Mittel- und Spätlatènezeit am Oberreihm*, Remshalden 2006, s. 132.
 - 34 N. Venclová, *Prehistoric glass in Bohemia*, Praga 1990, s. 137, 142.
 - 35 A. Cofta-Broniewska, J. Bednarczyk, *Miejsce obrzędowe z doby neolitu i schyłku starożytności w Inowrocławiu*, st. 58, „Studia i Materiały do Dziejów Kujaw” 1998, T. IX, s. 43, 44, ryc. 23, 24.
 - 36 Ryc. 3:4, 11, 12, 13, M. Pietrzak, *Rumia...*, dz. cyt., s. 170, tab. LXIV: h:l:mn.
 - 37 E. Bokinić, *Podwiesik, Fundstelle 2. Ein Gräberfeld der Oksywie-Kultur im Kulmer Land*, Warszawa-Toruń 2005, tab. 31, s. 24.
 - 38 Ryc. 3:4, M. Pietrzak, *Rumia...*, dz. cyt., s. 170, tab. LXIV:h.
 - 39 Ryc. 3:3, Tamże, s. 170, tab. LXIV:b.
 - 40 P. Kaczanowski, R. Madyda-Legutko, *Uwagi o napywie norweco-panońskich części pasów na teren środkowoeuropejskiego Barbaricum*, [w:] R. Madyda-Legutko, T. Bochnak (red.), *Superiores Barbari. Księga ku czci Profesora Kazimierza Godłowskiego*, Kraków 2000, s. 187, ryc. 10.
 - 41 Ryc. 4, Tamże, s. 187, ryc. 10.
 - 42 K. Czamecka, *Struktura społeczna ludności kultury przeworskiej*, Warszawa 1990, s. 59.

- [7] Dąbrowska T., *Młodszy okres przedrzymski na Mazowszu i zachodnim Podlasiu. Zarys kulturowo-chronologiczny*, „Materiały Starożytne i Wczesnośredniowieczne” 2008, T. VII.
- [8] Dąbrowska T., Woźniak Z., *Problem genezy kultur przeworskiej i oksyuskiej*, [w:] P. Kaczanowski, M. Parczewski (red.), *Archeologia o początkach Słowian. Materiały z konferencji, Kraków, 19-21 listopada 2001*, Kraków 2005.
- [9] Godłowski K., *Okres lateński w Europie*, „Archeologia Pierwotna i Wczesnośredniowieczna” 1977, Cz. IV.
- [10] Haevernick T. E., *Die Glasarmringe und Ringperlen der Mittel- und Spätlatènezeit auf dem europäischen Festland*, Bonn 1960.
- [11] Harasim P., *Problematyka importowanych fibul proveniencji lateńskiej w kulturze oksyuskiej*, [w:] M. Fudziński, H. Paner (red.), *Między kulturą pomorską a kulturą oksyuską. Przemiany kulturowe w okresie lateńskim*, Gdańsk 2011.
- [12] Kaczanowski P., Kozłowski J. K., *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*, *Wielka Historia Polski*, T. I, Kraków 1998.
- [13] Karwowski M., *Keltische Glasfunde im polnischen Gebiet*, „Przegląd Archeologiczny” 1997, T. XLV.
- [14] Kostrzewski J., *Die ostgermanische Kultur der Spätlatènezeit, T. I-II*, Leipzig-Würzburg 1919.
- [15] Pietrzak M., *Rumia. Cmentarzysko z młodszego okresu przedrzymskiego i wplywów rzymskich*, Gdańsk 1987.
- [16] Rieckhoff S., *Süddeutschland im Spannungsfeld von Kelten, Germanen und Römern*, Trier 1995.
- [17] Venclova N., *Prehistoric glass in Bohemia*, Praha 1990.
- [18] Wagner H., *Glassmuck der Mittel- und Spätlatènezeit am Oberreihn*, Remshalden 2006.
- [19] Werner J., *Die Nauheimer Fibel*, „Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz” 1995, T. II.
- NETOGRAFIA**
- [20] Czarnecka K. *O kulturze celtyckiej*, www.pma.pl/archiwa/celtowie/celt-kultur.htm, 14.12.2013.